

Г 2005

918 к.

Шерубай
Қурманбайұлы

ҚАЗАҚ
ТЕРМИНОЛОГИЯСЫ
ДАМУЫНЫҢ
ҒЫЛЫМИ
ҚАҒИДАТТАРЫ

Шерубай
Құрманбайұлы

**ҚАЗАҚ
ТЕРМИНОЛОГИЯСЫ
ДАМУЫНЫҢ
ҒЫЛЫМИ
ҚАҒИДАТТАРЫ**

Алматы
СӨЗДІК - СЛОВАРЬ
2004

ББК 81.2-4

Қ 77

**Қазақстан Республикасының Мәдениет, ақпарат
және спорт министрлігінің бағдарламасы
бойынша шығарылған**

Құрманбайұлы Ш.

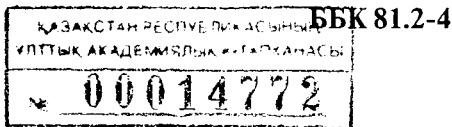
Қ 77 Қазақ терминологиясы дамуының ғылыми қағидаттары — Алматы: Сөздік-Словарь, 2004. 208-бет.

ISBN 9965-409-67-6

Монографияда казак терминологиясы дамуының әр түрлі кезеңдеріндегі басшылыққа алынған принциптер тілдік және тілден тыс факторлармен тікелей байланыста қарастырылады. А.Байтұрсынұлы, Қ.Жұбанов, С.Бәйішов, Ә.Қайдар жасаған қағидаттар (принциптер) салыстырыла талданып, солардың негізінде зерттеуші тарапынан казак терминологиясы алдағы уақытта қандай ғылыми қағидаттарды басшылыққа ала отырып дамуы қажет екендігі көрсетіледі.

Кітап тіл мамандарына, арнаулы сала мамандарына, жоғары оқу орындарының филология факультеттерінің студенттеріне, термин және терминология мәселелері қызықтыратын көпшілік қауымға арналған.

Қ $\frac{46202030000}{00(05)-04}$

ISBN 9965-409-67-6

© Құрманбайұлы Ш., 2004

© Создік-Словарь., 2004

Кіріспе

Термин жасау, өзге тілдерден термин қабылдау, жалпы терминдер қорын қалыптастыру стихиялы түрде әркімнің қалауынша, өз білгенінше жүзеге асыратын ісі емес. Алдымен терминология дамуының бағыт-бағдары, оның қай бағытта, қандай ғылыми негізделген қағидаттарға сәйкес дамуы қажеттігі айқындалуы керек. Ондай қағидаттарды белгілеу кезінде ең алдымен ұлт тілінің мүддесі мен оның өз табиғатына тән ерекшеліктеріне нұқсан келмеу жағын ескерумен қатар әлем тілдері терминологиясының даму үрдісін, қалыптасу тәжірибесін де назардан тыс қалдыруға болмайды. Терминқорымызды кірме терминдерден тазартып тап-газа ұлттық терминология қалыптастырамыз немесе керісінше, терминологияға ұлттық сипаттың қажеті жоқ, халықаралық ғылым тілін, әлем халықтарына ортақ терминологиялық қор жасаймыз деп біржақтылыққа ұрынудан да сақ болғанымыз абзал. Терминологиямызды жетілдіру, дамыту жолында ұстанатын байыпты бағытты белгілеу – терең де жан-жақты зерделенген ғылыми-зерттеу нәтижелеріне негізделуі қажет. Термин шығармашылығының стихиялы түрде жүзеге асуына жол беріп қойсақ, ұлт тілінің арнаулы салалардағы қолданысын қамтамасыз етіп, жүйеленген, реттелген, жетілдірілген терминқор қалыптастыру қиынға соғады. Термин шығармашылығының бағыт-бағдары мен термин қабылдаудың жолдары айқындалып, барлық терминологиялық жұмыстар терминге, терминологияға қойылатын талаптарға сәйкес кәсіби деңгей-

де, ғылыми негізделген қағидаттарға бағындырыла жүргізілгенде ғана бұл салада орын алып жүрген бейберекеттіктен арылу мүмкіндігіне ие болуға болады. Ғылыми-техникалық терминдер қорын қалыптастыруда басшылыққа алатын заман талабы мен тіл мүддесін ұштастыра отырып жасалған ғылыми қағидаттардың белгіленбей отыруы – республикадағы бүкіл терминологиялық жұмыстардың жүйелі, мақсатты түрде жүргізілуіне лингвистикалық негіз қаланбай отырғанын көрсетеді. Қазақ тілі мемлекеттік тіл мәртебесіне ие болып ұлт тіліндегі термин шығармашылығы жандана бастаған соңғы он шақты жылдың көлемінде тілші ғалымдар мен салалық мамандар тарапынан терминология дамуының ғылыми қағидаттарын белгілеудің қажеттілігі үздіксіз айтылып та жазылып та келеді. “Тілдерді қолдану мен дамытудың 2001-2010 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасында” да “Терминологиялық жұмыстың негізгі принциптерін тұжырымдау қажет. Терминологиялық шығармашылық жоспарлы түрде жүзеге асырылатын, қызмет жүйесінің бірыңғай принциптеріне сүйенген, орталықтандырылған, ғылыми негізделген болуға тиіс.”¹ деп атап көрсетілген.

Қазақ терминологиясы дамуының қай кезеңін алып қарасақ та терминологияның даму бағытын белгілеу мәселесі көтеріліп, және де бұл мәселе әр кезеңнің өз талабына, сол уақыттағы нақты тарихи жағдай мен елдің тіл саясатына, ғылым-білімнің даму деңгейіне сәйкес шешімін тауып та отырған. Терминологиямыздың даму тарихына көз жүгіртер болсақ, ғылым тілі өркендеуінің әр кезеңі өз дәуірінің ерекшелігіне лайық қағидаттарды өмірге әкелгенін көреміз. 20-жылдары А.Байтұрсынұлы мен Е.Омарұлы, 30-жылдары

---

¹Тілдерді қолдану мен дамытудың 2001-2010 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы. Астана, 2001. Стр.18.

Қ.Жұбанов, 90-жылдары Ә.Қайдар ұсынған қағидаттардың қай-қайсысын алсақ та, олардың мемлекеттің тиісті кезеңде жүргізіп отырған тіл саясатына сәйкес жасалғанын айқын аңғаруға болады.

Қазақ терминологиясы дамуының тағы бір кезеңінің басталуына байланысты қазір де кешегі кеңестік кезеңдегі тіл саясатына сәйкес жасалған терминология қағидаттарына бүгінгі күннің талабы тұрғысынан қарай отырып, ұлт тілінің, ғылым мен техниканың даму үрдісіне сай келетін ғылыми қағидаттарды белгілеуді уақыттың өзі қажет етіп отыр. Бұл тұрғыдан келгенде қазіргі таңда да терминология дамуының жаңа қағидаттарын жасап ұсынушы немесе осы мәселеге байланысты жекелеген ұсыныс-пікірлерін білдіруші тілші ғалымдар мен салалық мамандар да жоқ емес. Солардың ішінен 1993 жылы академик Ә.Қайдардың жасап ұсынған қағидаттарын атап айтуға болады. Біз де өз тарапымыздан терминтану саласында еңбек етіп жүрген тіл мамандарының бірі ретінде қазақ терминологиясы дамуының әр кезеңінде жасалып ұсынылған, қолданыста болған қағидаттарды салыстыра талдап, алдағы уақытта ұлттық терминқорымызды жетілдіруде қай бағытты ұстанып, қандай қағидаттарды басшылыққа алу қажеттігі жөніндегі ой-тұжырымдарымызды ортаға салуды міндетіміз деп санадық. Қазақ терминологиясының болашақтағы даму үрдісін белгілеу үшін оның өткен тарихын терең зерделеп, бүгінге дейінгі бар қағидаттарды ғылыми сараптан өткізіп алмай болмас еді. Сол себепті біз ұсынылып отырған осы зерттеу еңбегімізде А.Байтұрсынұлы, Е.Омарұлы, Қ.Жұбанов, Н.Сауранбаев, Ә.Қайдар қағидаттарының әрқайсысына жеке-жеке тоқталып, оларды ой елегінен өткізіп барып, солардың негізінде тоқтамға келе отырып, қазақ терминологиясының алдағы дамуының бағыт-бағдарын белгілеуге қатыс-

ты өз ұсыныстарымыз бен ой-тұжырымдарымызды ортаға салдық.

Бір қызығы — тәуелсіздіктің алғашқы жылдарынан бастап, тура жиырмасыншы ғасырдың басындағыдай терминология мен әліпби мәселесі күн тәртібіне айрықша қойылып отыр. Өткен ғасыр басында Ахаң бастаған аз ғана алаш зиялылары бұл мәселелердің мәнін терең түсініп, ғылым тілін, терминологияны дамытудың бағыт-бағдарын ұлт тілінің мүддесіне сәйкес дұрыс белгілеп берген еді. Бүгінгі зиялы қауымға да осындай бағдар көрсету, жол таңдау міндеті жүктеліп отырған тәрізді. Сондықтан да әліпби мәселесін шешу, термин-қор қалыптастырудың қағидаттарын белгілеу сынды мұндай аса жауапты істерге тиісінше, үлкен жауапкершілікпен қарауымыз қажет екендігін де сезінбей болмайды.

Бұрын *принцип* түрінде қолданылып келіп, кейінгі жылдары ұсынылған *ұстаным*, *қағидат* баламаларының ішінен Мемтерминком 2000 жылғы 25 қаңтардағы мәжілісінде *қағидат* нұсқасына тоқталғандықтан, біз осы еңбегімізде мемлекеттік комиссия ресми бекіткен атауды қолдандық.

I тарау

Тіл саясаты және терминқор қалыптастыру мәселесі

I.1. Мемлекеттің тіл саясаты және терминологияны қалыптастырудың қағидаттары

Қазақ терминологиясы дамуының қай кезеңін алып қарасақ та термин жасау, терминологияны қалыптастыру, жетілдіру, біріздендіру, реттеу сияқты барлық терминологиялық жұмыстардың мемлекеттің тіл саясатына сәйкес жүргізіліп отырғанын көруге болады. Басқаша болуы мүмкін де емес еді. Өйткені тілдің қоғам өмірінде алатын орны, оның сол қоғамдағы атқаратын қызметтерінің ауқымы мен шегі, алдағы уақыттағы даму бағыттары, басқа ұлттар тілдерімен қарым-қатынасы сияқты маңызды мәселелердің барлығы да мемлекеттің жүргізіп отырған тіл саясатына сәйкес белгіленеді. Ал терминология адам қызметінің барлық саласына қатысты бай лексикалық қабат болуымен бірге әлемдік ғылым-білімнің, техниканың жалпы озық ой-сананың жетістіктерін тілдік тұрғыдан бейнелейтін танымның әрі ғылыми ақпаратты таратудың да құралы болғандықтан, ол қай елдің де жүргізіп отырған ресми тіл саясатынан тыс қала алмайды. Керісінше, **белгілі бір ұлт тілінің мүддесін көздейтін, оның қоғамда атқаратын қызметтерінің берік орнығуын қалайтын кез келген мемлекет терминологияның жасалуы мен қалыптасуына, дамуына айрықша мән береді.** Олай істелмесе, сол мемлекеттің өзі мүддесін көздеп, ресми мәртебе беріп отырған тілдің мемлекеттік тілге

жүктелетін қызметтерді атқаруға мүмкіндігі жетпес еді. Ғылыми-техникалық, қоғамдық-саяси т.б. терминдері жасалып, адам өмірінің сан түрлі салаларындағы ұғымдарды дәл бейнелеп бере алатын жүйеленген терминқоры қалыптаспаған тіл сол түрлі сала мамандарының қажетін өтеп, кәсіби қарым-қатынасын қамтамасыз ете алмасы анық. Ондай атауларсыз ұлт тілінде білім беру мен ақпарат тарату ісі де өз деңгейінде жүзеге асырыла алмайды. Қандай да бір тілдің көсегесін көгертіп, сол тілдің қоғам өмірінің барлық саласындағы қызметін мүлтіксіз атқара алатындай дәрежеде болуын коздейтін мемлекеттің терминологияны қалыптастырып, оны дамыту, жетілдіру жұмыстарының жоғары кәсіби деңгейде әрі үздіксіз жүргізіліп отыруына айрықша мән беретіндігі де сондықтан. Оған мысалды әлемнің көптеген мемлекеттерінің бұрынғы және қазіргі кезеңде жүргізіп отырған тіл саясатынан келтіруге болады. Мәселен, Ататүріктің билік басына келуімен ғылыми-техникалық терминологияны ұлт тілінде қалыптастыруға айрықша мән беріліп, арнайы қаулылар қабылданды. 1932 жылы өткен “Түрік тілі” қоғамының құрылтайында біріншіден, халық тіліндегі ескі кітаптардағы түрік тілінің байлықтарын жинастырып оны жарыққа шығару; екіншіден, түрікше жаңа сөз жасау жолдарын іздестіріп, түрік түбірлері негізінде сөз тудыру; үшіншіден, түріктің жазу тілінде өте көп қолданып жүрген шет тілдерінен кірген сөздердің орнына таза түрік сөздерін алып, оларды жарыққа шығару және қалыптастыру жөнінде шешім қабылданды². Өткен ғасырдың 60-жылдарының аяғы мен 70- жылдардың бас кезінде КХДР-да елдің тіл саясатында терминологияны корей тілі негізінде қалыптастыруға айрықша мән берілсе, АҚШ-пен

---

² *Zulfikar H. Terim sorunlari ve terim yarma yollari. Ankara. 1991. 175-6.*

соғыс кезінде жапондар ағылшын тілінен кірген терминдерді ығыстырып шығарып, олардың орнын қытай тілінен лайын қалпында алынған немесе қытай түбірлі сөздердің негізінде жаңадан жасалған сөздермен толықтырды. Чехословакияда да 30-ыншы жылдары латын-грек терминдерінің орнын ұлт тілінде жасалған терминдермен алмастыру бағытын ұстанды. Қазіргі француз тілінің тазалығын сақтауға Францияда үлкен мән беріліп отырғандығы белгілі. Францияда француз тілді елдердің өкілдерінен тұратын үкімет жанындағы орган француз тілі халықаралық кеңесі терминологияны ретке келтіру жұмыстарын жүргізіп, конференциялар өткізіп, 1971 жылдан бастап “Француз терминологиясы” және “Сөз кілті” сияқты журналдар шығарып отыруы соның айғағы. Франция үкіметінің 1972 жылы “Француз тілін тазарту туралы”, 1975 жылғы денсаулық сақтау мен медицинаның сөздік құрамын байыту жөніндегі және 1973-1976 жылдар аралығында шығарылған ғылым мен техниканың түрлі салаларында енгізілген терминдерді бірізді қолдануды міндеттейтін қаулылары мен 1975 жылғы ресми іс жүргізуде фирмаларға ағылшын-американдық атауларды пайдалануға тыйым салатын “Француз тілін қолдану туралы” заң шығаруы бұл іске мемлекеттік билік тарапынан қаншалықты мән беріліп, қолдау көрсетіліп отырғанының дәлелі бола алады. Мұндай мысалдарды кез келген ұлт тілінің даму тарихынан келтіре беруге болады. Қазақ терминологиясы да өзінің дамуы мен қалыптасуының қай кезеңінде де мемлекеттің жүргізіп отырған ресми тіл саясатынан тыс қалып көрген емес. Дәлірек айтқанда, терминологияны дамыту мен қалыптастыру қашан да мемлекеттің жүргізіп отырған ұлттық саясатының жалпы принциптеріне негізделген тіл саясаты айрықша көңіл болетін, басты назарда ұстайтын мәселелерінің қатарында болып келген. XX ғасырдағы қазақ терминологиясының дамуынан да оны

айқын көруге болады. Ұлт тілдерінің терминжүйесін бүкілодақтық масштабта біріздендіру жұмыстары жиырма-сыншы жылдардың аяғы мен отызыншы жылдардың басына қарай қатаң қолға алынды. КСРО-ның тіл саясатында әліпби, терминология мәселелеріне айрықша мән берілгенін Бүкілодақтық Орталық Жаңа әліпби комитетінің (ВЦКНА при ЦИК СССР) құрылып, оған одақтас республикалардың әліпбиін біріздендіру, терминологияны қалыптастыру принциптерін жасау міндеті жүктелгенінен де айқын аңғарылады. “Заң шығарушы күші бар, КСРО мемлекеттік билігінің жоғарғы органына тікелей бағынысты КСРО Орталық Атқару Комитетінің жанындағы Бүкілодақтық Орталық Жаңа әліпби комитеті одақ халықтары тілдерінің барлығының жазуы мен терминологиялық принциптерін жасауға тұтастай басшылық етті”, – деп жазады, бұл комитет жөнінде ғалым К.Мұсаев³. Нәтижесінде айналасы он жылдың көлемінде екі рет әліпби ауыстырып, кириллицаға көшкеніміз, орыс сөздері мен орыс тілі арқылы енген сөздерді (негізінен терминдерді) орыс орфографиясына сәйкес жазу үшін әліпбиімізді жаңа әріптермен толықтырғанымыз белгілі. Ал эстон, латыш, литва, грузин және армян сияқты төл жазуларын сақтап қалған халықтардың әліпбиінің кириллицаға көшірілмеуі советтік ортақ терминқор қалыптастыруға үлкен кедергі келтіріп отырғандығы биік мінберлерден талай рет айтылғанмен, КСРО-ның тіл саясатында шешімін таппаған мәселе ретінде қалып қойды.

Отызыншы жылдарға дейін Ахмет Байтұрсынұлы бастаған қазақ зиялылары қазақ терминологиясын қалыптастыруда ұлт тілінің мүддесін ескере отырып жасалған қағидаттар-

---

³ Мусаев К.Формирование, развитие и современные проблемы терминологии на языках союзных республик СССР // Развитие терминологии на языках союзных республик СССР. М.,1986. Стр.148.

ды басшылыққа алады. Олар ұлттық терминқорымыздың негізін тіліміздің өз заңдылықтарына сәйкес жасалған төл терминдеріміз құрайтын терминология қалыптастыруды көздеді. Оған А.Байтұрсынұлы, Х.Досмұхамедұлы, Н.Төреқұлұлы, Ж.Күдерин, М.Жұмабайұлы, С.Қожанұлы, Е.Омарұлы сияқты қазақ зиялыларының терминологияны қалыптастырудағы ұстанымы, олар жасап тілдік қолданысқа енгізген жүздеген терминдер дәлел бола алады. Алайда жиырмасыншы жылдардың аяғына қарай термин шығармашылығындағы бұл бағыт аяусыз сынға алына бастады. Терминологияны дамытуда пуризм етек алып отырғандығы, оның үлкен кеселді мәселе екендігі шектен тыс дабырайтылып, ұлғайтылып көрсетілді. Сол кездің саяси белсенділерінің тілімен айтқанда “буржуазияшыл-ұлтшыл”, “ұлтшыл-байшыл”, “реакцияшыл” топтардың ұстанған бағытына тосқауыл қойып, қазақ тілі құрылысындағы алашордашылық теорияларға соққы беру қажет деген ұрандар тасталды. Оның соңы белсенді күреске ұласып, тіл құрылысындағы өрескел “қателіктердің” түзетіліп, отызыншы жылдары терминологияны дамытудың кеңестік тіл саясатына қайшы келмейтін жаңа бағыты белгіленгені мәлім. Өйткені бұрынғы ұлтшылдардың бағыты КСРО-ның ұстанып отырған саяси курсына сәйкес келмейтін еді. “Современный этап социалистического строительства предъявляет терминологии каждого языка **определенный заказ** (мемлекеттік тапсырыс дегенге саяды - Ш.Қ.) — терминология должна быть строго-классовой, удовлетворяющей актуальные потребности строителей социализма”⁴ — деп, сол жылдары Е.Кротевичтің қазақ терминологиясының уақыт талабына сай дамымай отырғанын сынағаны да сондықтан.

---

⁴ Е.Кротевич. Выправить недочеты в строительстве казахской терминологии // Просвещение национальностей. 1932. №8-9. Стр. 94-96.

Ұлтшылдардың ұстанған бағытына тосқауыл қойылып, ол бағытты ұстанғандарды жойғаннан кейін олардың орнына жаңа бағыттан таймайтын, оның дұрыстығын дәлелдей беруден шаршамайтын кадрларды, ғалымдарды дайындау керек еді. Кеңестік жүйе оған да қол жеткізді. Желдің қай жақтан соққанын бірден аңғарып, сол кездің өзінде-ақ суырылып шығып жаңашылдықты жақтап, ескілікті даттап көзге түскен науқаншылдар да, қызыл белсенді оқығандар да болды. Кеңестік тәрбие әбден қанына сіңіп, бесік жырын тыңдағандай жастайынан идеология әуенін құлағына сіңіріп өскен кейінгі толқын тағы бар. Сондықтан да кеңес өкіметі құлап қалғанша сол бағытымыздың дұрыстығына өзі де сеніп, өзгелерді де сендіріп келгендердің аз болмағанын дәлелдеп жатудың еш қажеті бола қоймаса керек. Болшевиктік басшылықтың белгілеп берген саяси нұсқамасын (установкасын) бұлжытпай орындайтын пролетариятшыл, ортақшыл ғалымдар жаңа бағыттың көрегендікпен белгіленгендігін дәлелдеп, бүкіл терминологиялық жұмыстарды қазақ совет терминжасам принциптеріне сүйеніп жүргізгендіктен біз қазақ терминологиясын қалыптастырудан гөрі совет халқына ортақ терминологиялық қор (общесоветский терминологический фонд) құруға көбірек еңбек сіңірдік. Терминді шығармашылықпен жасауға емес, оны өзге тілдерден дайын қалпында қабылдауға дағдыландық. Терминологиямыздың 70-80 пайызын орыс тілі арқылы өзгеріссіз қабылданған кірме терминдер құрайтындығы соның нәтижесі.

Терминологиямыздың одан кейінгі дамуы отызыншы жылдары Мәскеу белгілеген принциптерге негізделді. Ұстанған бағытымыздың дұрыстығы, осы бағыттан жаңылмау керектігіміз дүркін-дүркін есімізге түсіріліп, санамызға сіңіріліп отырды. Терминологияны одақтық көлемде бірізден-

діруге байланысты арнайы Үкімет қаулылары да шығарылды. Бүкілодақтық конференциялар мен семинарлар да өткізіліп тұрды. Ондай алқалы жиындарда терминологияны кеңестік тіл саясатына сәйкес дамытудағы жетістіктер мен жіберілген кемшіліктер сараланып, бұдан әрі бұл бағыттағы жұмыстар қалай жүргізілуі керектігі ғылыми дәйектеліп отырды. Мәселен, 1959 жылы Мәскеуде өткен бүкілодақтық мәжілісте сөйлеген кіріспе сөзінде академик В.В.Виноградов та, “КСРО халықтары тілдерінің сөздік құрамын дамытудағы орыс тілінің рөлі” деп аталатын бас баяндамасында Т.А.Бертагаев пен Ю.Д.Дешериевтер де, сол кездегі совет халықтары тілдеріндегі терминологияның жай-күйін талдаған Н.А.Баскаковтың баяндамасында да терминологияны біріздендіру жұмыстары орыс тіліне негізделе жүргізіліп, терминқорымыздың барлық совет халқына ортақ болуы қажеттігі, терминологияның халықаралық сипатын арттыра түсудің маңыздылығы ғылыми тұрғыдан тиянақталды. Олардың көтерген негізгі мәселесі орыс тіліне негізделген кеңес халқына ортақ терминқор құру ісін шашау шығармай жүргізудің қағидатын белгілеу еді. Ол — кеңес халықтары тілдерінің терминологиясы арасындағы айырмашылықтарды мейлінше азайту қағидаты (принцип минимальных расхождений) болатын. Семинар бірауыздан бұл принциптің дұрыстығын қолдап, тиісті ұсыныс жасалды.

Бас баяндамада бұл қағидаттың дұрыстығы, басқа жолдың жоқтығы түпнұсқа тілден аудармай қаз қалпында бергенде былайша баяндалды: “Задачам коммунистического строительства в нашей стране может отвечать лишь один принцип, а именно: принцип минимальных расхождений. Он является наилучшим с точки зрения **реализации задачи** (мұны — мемлекеттің саяси нұсқамасын орындау үшін — деп ұққан жөн. Ш.Қ.) дальнейшего сближения советских народов и их

культур для последующего слияния всех наций в единую коммунистическую семью”⁵

Ұлт тілдері терминологиясы арасындағы айырмашылықтарды барынша молайту қағидатының (принцип максимальных расхождений) тиімсіздігі, оның пуризмге бастап, ол қағидатты ұстанған халықтардың тілдері ортақ терминқор құру, терминологияны халықаралықтандыру үрдісінен шет қалып, толық окшаулану (полная изоляция) күйіне тап болатындығы баса айтылды. “Бөлінгенді бөрі жейді”, “окшаулансақ оңбаймыз” деп көпшілдік, ортақшылдық танытып, осы бағытты қолдағандардың, терминологиямызды дамытуда, терминжасам тәжірибемізде осы қағидатты ұстанған халықтардың ең алдыңғы қатарында біз жүрдік. Нәтижесі белгілі. Ал бізбен бір одақ құрамында болған кейбір халықтар кеңестік тіл саясатын бірінші күннен қолдап, 30-жылдарға дейін Ахан бастаған қазақ зиялылары ұстанған дұрыс бағытты күрт өзгертіп, Мәскеу белгілеп берген принциптерге бірден бейімделіп біз сияқты КСРО халықтарына ортақ терминқор қалыптастыруға белсене кірісіп кетпей, терминологиясын өздерінің ұлт тілдері негізінде, өз тілдерінің ерекшелігін ескере отырып дамытты. Сондықтан да олардың терминологиясы ұлттық сипатынан айрылған жоқ. Олардың қатарына латыш, эстон, литва халықтары тілдерінің терминологиясын жатқызуға болады. 1959 жылғы бүкілодақтық семинардың бас баяндамасын жасаған ғалымдар бұл халықтар терминологиясын қалыптастыруда негізінен өз тілдерінің сөзжасам тәсілдері мен басқа да лексиканы дамытудың ішкі мүмкіндіктерін пайдаланып отырғандығымен ерекшеленетіндігін атап көрсетеді. “Эти языки развиваются, полностью сохраняя свою национальную специфику. Лексические заимствования из

---

⁵ Вопросы терминологии. М.,1961. Стр. 42.

русского и других языков играют в них лишь дополнительную, периферийную роль. В этом одна из особенностей развития языков народов советской Прибалтики” (Стр. 25).

Жалпы бұл жиын терминологияның отызыншы жылдары белгіленген бағытын өзгертерліктей жаналық әкелген жоқ. Тек сол ұстанған бағытымыздың дұрыстығын тағы бір рет пысықтап, совет халқы дейтін бір халыққа, бір ұлтқа айналып (единая нация — единый язык), бір тілде сөйлейтін ел болуды көздейтін ұлы мақсатқа жету жолындағы саяси курсымыздан жаңылмайтындығымызды, ғылыми принциптерімізден бас тартпайтындығымызды еске салып қоюдан аса алмады. Басқа мақсат көзделмеген де еді. 1981 жылы “Одақтас республикалардың ғылым академияларындағы терминологияны жасау мен реттеудің проблемалары” деген тақырыппен өткізілген бүкілодақтық семинарда да негізінен барлық мәселелер *ұлтаралық кәсіби қарым-қатынас құралы ретіндегі орыс терминологиясының маңызы мен ұлт тілдерінің терминологиясын жасаудағы “айырмашылықтарды мейлінше азайту қағидатын”* басшылыққа алу тұрғысынан сөз болды.

Жалпы Одақ көлемінде 90-жылдарға дейін өткен жиындарда да ғалымдар тарапынан терминологияның жекелеген теориялық, практикалық, ғылыми-әдістемелік мәселелерін шешуге жарайтын ғылыми құнды тұжырымдар жасалғанмен, КСРО халықтары тілдеріндегі терминологияны дамытудың негізгі бағыт-бағдары өзгерген жоқ. Қайта терминологиялық жұмыстарды сол отызыншы жылдары белгіленген бағытта жүргізудегі сабақтастықты сақтап, дәстүрді орнықтырып, ортақ терминдер қорын молайта түсу басты назарда ұсталып отырды. Мемлекеттің тіл саясаты соны көздеді.

Ал тәуелсіздік алғаннан бергі он жыл ішінде мемлекеттік тілдің мәртебесін нығайту бағытында біздің елімізде терминологияны ретке келтіру (упорядочение), жетілдіру (усовер-

шенствование) бағытында мемлекет тарапынан қандай қарымды қаламдар жасалды, нақты қандай істер атқарылды деген мәселеге келсек, бұл жөнінде мынаны айтуға болады. Біріншіден, 90-жылдары қоғам өмірінде болған саяси-экономикалық түбегейлі өзгерістер тәуелсіз, егеменді жас мемлекеттің тіл саясатын да еліміздің мемлекеттік ұлттық саясатына сәйкес белгілеуі қажет болды. Тілімізге мемлекеттік мәртебе беріліп, соған сәйкес оған мемлекеттік тіл атқаруға тиісті қызметтердің барлығын жүзеге асыру міндеті жүктелді. Ал **тіл ғылым-білімнің, техниканың, яғни барлық арнаулы салалардағы қызметін мүлтіксіз атқаруы үшін оның сол салалардағы кәсіптік қатынасымызды қамтамасыз ете алатындай біріздендірілген, жүйеленген, ретке келтірілген ұлттық терминологиялық қоры жасалуы керек.** Бұл мәселенің маңызын терең пайымдаған қазақ зиялылары, тілші ғалымдар мен салалық мамандар тарапынан соңғы он шақты жыл ішінде терминологияның түрлі мәселелері көтерілді. Термин шығармашылығы біршама жанданып, арнаулы салаларда жаңа атаулар жасалып, олар біртіндеп тілдік қолданысымызға ене бастады. Республикалық деңгейдегі ғылыми конференциялар, семинарлар өткізілді. Бұл саладағы шешімін табуға тиісті бірқатар мәселелер анықталды. Ғылыми еңбектер жарық көріп, терминологиялық сөздіктер шығарыла бастады. Соңғы жылдары Мемтерминком да өзіне берілген өкілеттілік шеңберінде біршама өнімді жұмыс істей бастады. Алайда бұл салада атқарыла бастаған жұмыстан гөрі алдағы уақытта атқарылуға тиісті жұмыстардың, шешімін тапқан мәселелерден шешімін табуға тиіс мәселелердің әлденеше есе көп екендігін ашып айтқан абзал. Жалпы терминологияның қай мәселесі де кез келген өзге ғылым салаларындағы сияқты кәсіби біліктілік тұрғысынан келу арқылы шешілуге тиіс. Қазіргі термин шығармашылығындағы, терминологиялық сөздіктер түзу мен өзге де тер-

минологиялық жұмыстарды жүргізу кезінде көптеген кемшіліктерге жол беріліп жатқандығы кейбір ағайындардың кәсіби дайындықсыз-ақ іске кірісіп кетіп, Абайша айтқанда “өзінде бармен көзге ұрып” жүргендігінің салдары екенін айтпасақ болмайды.

Қазір біздегі қордаланып қалған терминология мәселелерін тоқсанына бір рет жиналып қол көтеріп шешіп жүрген консультациялық-кеңесші орган ҚР Үкіметі жанындағы Мемлекеттік терминология комиссиясы да, Тіл департаментінің құрамындағы үш-ақ адамнан тұратын ономастика және терминология бөлімі де шеше алмайды. Бұл құрылымдар осы салада атқарылуға тиісті жұмыстарды шама-шарқына қарап тамтұмдап қана жүргізіп отыр. Сондықтан да терминология саласында шешімін таппаған мәселе, атқарылмай жатқан істер көп. Республикадағы барлық терминологиялық жұмыстардың кәсіби тұрғыдан жүргізілуіне тікелей жауап беретін, білікті ғылыми кадрлары, өкілеттілігі, қыруар жұмысты атқаруға қажетті қаржысы бар қауқарлы құрылым болмай істің жолға қойылмасы анық. Ғалымдар мен салалық мамандар тарапынан бұл мәселе қанша рет көтерілсе де шешімін таппай-ақ қойды. Жалпы терминология тағдырына бұлай қарау — тәуелсіз мемлекет екендігімізді жариялағаннан бергі уақытта бұл істің мемлекеттік маңызын жете түсініп, мақсатты тіл саясатын жүргізіп отырғанымызды көрсете алмаса керек.

Ұлттық терминқорды қалыптастырып, терминологиялық жұмыстарды кәсіби деңгейде жүргізу кез келген мемлекеттің тіл саясатының ерекше көңіл бөлетін, басымдық беріле отырып жүзеге асырылатын жұмыстардың бірі болып табылады. Бұл орайда бізде де Үкіметтің 2003-2006 жылдарға арналған бағдарламасында терминологиялық базаны қалыптастыру қажеттілігі айтылып, тілдерді қолдану мен дамытудың 2001-2010 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасында “Тер-

минологиялық шығармашылық жоспарлы түрде жүзеге асырылатын қызмет жүйесінің бірыңғай принциптеріне сүйенген, орталықтандырылған, ғылыми негізделген болуға тиіс” делінгенімен іс жүзінде олай болмай отыр. Себебі, бізде әлі мұндай ауқымды жұмыстарды жүйелі түрде жүргізудің тетігі жасалмаған. Сол себепті бұл саладағы республика көлемінде орталықтандырылған түрде жүзеге асуға тиісті барлық терминологиялық жұмыстар қажетті кәсіби деңгейде жүргізілмей келеді. Мемлекеттік тілдің арнаулы салалардың барлығында мүлтіксіз қызмет етуін көздейтін ел екендігіміз рас болса, терминологиялық жұмыстарды жүргізудің жалпы мемлекеттік маңызы ескеріле отырып, соған сәйкес бұл істің республика көлемінде үйлестіріле жүргізілуі де мемлекет тарапынан қамтамасыз етілуі қажет. Қазіргідей барлық терминологиялық жұмыстарды жүргізуді кеңесші орган Мемтерминкомға тапсырып қойып, жылына үш-төрт рет жиналғанда істеген азынаулақ ісімізге тоқмейілсіп отырсақ, қазақ терминологиясын осы ғасырда ретке келтіретінімізге үлкен күдікпен қарауға тура келеді. Әйтеуір біздің бүгін істеуге тиісті істерімізді ертеңге ығыстыра беретіндігімізден, тілімізді ғылым-білімнің, техниканың сан саласындағы қызметін мүлтіксіз атқаратын ұлттық терминқоры қалыптасқан шын мәніндегі мемлекеттік тіл деңгейіне көтеріміз деген мәселені келер ғасыр басында өмір сүретін ұрпақ та күн тәртібіне қойып жүрмесе жарар еді.

1.2. Терминология қағидаттары және біріздендіру мәселесі

Терминология дамуының қағидаттарын белгілеу мемлекеттің жүргізіп отырған тіл саясатына сәйкес белгіленгені сияқты терминологияны біріздендіру жұмысы да сол бағытта жүргізілді.

Терминологияны біріздендіру мәселесі термин жасау мен оларды қалыптастыру жұмыстарын үйлестіре жүргізуге, жарыспалылықты болдырмауға байланысты туындайды. Термин шығармашылығы кезінде жарыса қолданылып жүрген баламалардың біріне тоқталып, оны арнаулы ұғымның атауы ретінде терминологиялық лексикада тұрақтандыру процесін *біріздендіру* деп түсінетіміз белгілі. *Біріздендіру* термині 2000 жылы Мемтерминком ресми бекіткенге дейін кеңестік дәуірде қалыптасқан *унификация* нұсқасында қолданылып келді. Қазақ тілі білім беру мен ғылым саласындағы қызметін атқару мүмкіндігіне ие болып, терминдерді ұлт тілінде жасап, қалыптастыруға бет бұрған өткен ғасырдың тоқсаныншы жылдарынан бастап, аталған терминнің формасы ғана емес мағынасы да өзгеріске ұшырағаны байқалады. Термин шығармашылығының отызыншы жылдардан тоқсаныншы жылдарға дейінгі кезеңінде терминдерімізді орыс терминологиясына қарап қалыптастыру дәстүрі орныққан болса, терминологиядағы біріздендіру жұмыстары да сол бағытта жүргізілді. Белгілі бір терминнің шет тілі мен орыс тіліндегі және қазақ тіліндегі нұсқаларының бірін таңдау қажет болған жағдайда, көбінесе, ең алдымен орыс тілінде орныққан нұсқа басымдыққа ие болатын еді. Мұндай таңдау кеңестік тіл саясатына да ұлт тілдерінде терминологияны дамытудың сол кезеңдегі принциптеріне де сәйкес келетін. Тілімізге қабылдаған кірме терминдердің орыс тіліндегі жазылуына нұқсан келтіріп алмау үшін әліпбиімізге өзгертулер мен толықтырулар енгізгеніміз де ешкімге құпия емес. Отызыншы жылдарға дейін жасалып, қалыптаса бастаған көптеген терминдер, жаңа қолданыстар отызыншы жылдардың бас кезінен бастап, қолданыстан шеттетіліп, олардың орны орыс тіліндегі нұсқасымен алмастырылды. Мәселен, 1925 жылы Мәскеуде Қошке Кеменгерұлының редакторлығымен басылып шыққан “Қазақ-

ша-орысша тілмашта” берілген төмендегідей терминдер мен атауларға мән беріп көрелік: *пленка — үлдірік, экономия — үнем, экономный — үнемшіл, экономность — үнемшілдік, экономист — үнемші, прогресс — үдеу, колонизатор — отаршыл, колонизаторство — отаршылдық, патриот — отаншыл, патриотизм — отаншылдық, федерация — құрама, экспертиза — сарап, эксперт — сарапшы, интеллигент — зиялы, центробежный — делегей, урок, лекция — дәріс, поэма — дастан, творчество — шығарғыштық, антитеза — шендестіру, чиновник — төре, чиновничество — төрешілдік, музыка — әуез опері, администратор, правитель — әкім, административность, власть — әкімдік, методика — әдістеме.*

Осы атаулардың барлығы дерлік қазақ терминологиясы дамуының А.Байтұрсынов кезеңінде баспасөз беттерінде кеңінен қолданылып, сол кезеңде жарық көрген оқулықтар мен оқу құралдарына, сөздіктерге еніп, тілде орныға бастаған болатын. Ұлт тілдерінде терминологияны дамытудың 30-жылдардан бастау алатын келесі кезеңінде бұл терминдердің халықаралық сипатын арттырып, орыс тіліндегі нұсқасын қалдыру қажет деп танылды. Терминдерді біріздендіру жұмысының бағыты да басқа арнаға ойысып, ұлт тілінде жасалған терминдердің арнаулы салалардан орын алу мүмкіндігі барынша шектелді. Нәтижесінде *пленка, колонизатор, патриот, экспертиза, интеллигент, творчество, антитеза, администратор* тәрізді шет тілдерінен қабылданған мыңдаған терминдер мен кірме сөздерге басымдық беріліп, олар тілімізден берік орын тепті. Терминдерді біріздендіру мәселесі терминологияны халықаралықтандыру бағытына сәйкес жүргізілді. Бір ғана ұлт тілінің ауқымында жүргізілетін *тілішілік біріздендіру (внутриязыковая унификация)* жұмысынан гөрі кеңестік тіл саясатының мүддесіне сай келетін *тіларалық біріздендіру (межъязыковая унификация)* ісіне мемлекет та-